

18. Топорков А. Л. Работы А. А. Потебни о народной поэзии / А. А. Потебня // Символ и миф в народной культуре; [сост. А. Л. Топоркова]. – М. : Лабиринт, 2007. – С. 443–447. – (Серия «Разыскания в области филологии, истории и традиционной культуры: Rare texte»).

19. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності / В. Ю. Франчук. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.

20. Ющенко В. Гроші: розвиток попиту та пропозиції в Україні / В. Ющенко, В. Лисицький. – К. : «Скарби», 1998. – 288 с.

УДК 811.161.1'373

О. В. Піскунов, К. А. Тищенко

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Методологічні засади порівняльно-історичних досліджень українських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

Піскунов О. В., Тищенко К. А. Методологічні засади порівняльно-історичних досліджень українських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. У статті детально проаналізовано методологічні засади порівняльно-історичних досліджень українських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст., зокрема П. О. Бузука, А. Ю. Кримського, К. Т. Німчинова, Є. К. Тимченка та ін. Вивчено реалізацію методологічних поглядів цих мовознавців у працях з історії східнослов'янських мов. Показано новаторський характер тверджень учених для подальшого розвитку мовознавства. Доведено, що названі українські дослідники, які зверталися до історичного й порівняльного методів, стали продовжувачами традицій учених Харківської, Московської, Казанської шкіл.

Ключові слова: метод дослідження, історичний метод, порівняльний метод, джерела вивчення історії мови, хронологізація мовних явищ.

Піскунов А. В., Тищенко Е. А. Методологические принципы сравнительно-исторических исследований украинских языковедов 70-х гг. XIX в. – 30-х гг. XX в. В статье детально проанализированы методологические принципы сравнительно-исторических исследований украинских языковедов 70-х гг. XIX в. – 30-х гг. XX в., в частности П. А. Бузука, А. Е. Крымского, К. Т. Немчинова, Е. К. Тимченко и др. Изучена реализация методологических взглядов этих языковедов в трудах по истории восточнославянских языков. Показан новаторский характер утверждений ученых для последующего развития языкознания. Доказано, что названные украинские исследователи, которые обращались к историческому и сравнительному методам, стали продолжателями традиций ученых Харьковской, Московской, Казанской школ.

Ключевые слова: метод исследования, исторический метод, сравнительный метод, источники изучения истории языка, хронологизация языковых явлений.

Piskunov O. V., Tyshchenko K. A. Methodological foundations of the comparative-historical studies of Ukrainian linguists of the 70's of the XIXth century – 30's of the XXth century.

The article thoroughly analyzes the methodological foundations of the comparative-historical researches of Ukrainian linguists of the 70's of the XIXth century – 30's of the XXth century, in particular, such scientists' as P. O. Buzuk, A. Yu. Krymskyi, K. T. Nimchynov, Ye. K. Tymchenko and others. The implementation of the methodological views of these linguists in the works on the history of the East Slavic languages is studied. The innovative character of the scientists' statements for the further development of linguistics is shown. It is proved that aforementioned Ukrainian researchers, who referred to historical and comparative methods, became the continuators of the traditions of scientists from Kharkiv, Moscow, and Kazan schools. It is defined that for the linguistic works of Ukrainian scientists of the 70's of the XIXth century – 30's of the XXth century is typical the usage of the historical (A. Yu. Krymskyi) and comparative-historical (K. T. Nimchynov) research methods. The features of the reconstruction of language phenomena, in particular, phonetic, are revealed. The important fact is that Ukrainian linguists combine the relative and absolute chronology, studying the phenomenon of vocalism and consonantism. The relevance of the in-depth study of all components of comparative-historical and historical methods in the Ukrainian linguists' studies of the indicated period is emphasized.

Key words: method of research, historical method, comparative method, sources of language history studying, chronologization of language phenomena.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Вивчення лінгвістичної спадщини минулого завжди є актуальним для науки. Відомо, що наукові

здобутки українських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. достатньо часто стають об'єктом дослідження сучасних лінгвістичних поглядів. Зокрема, це стосується методологічних поглядів П. О. Бузука, А. Ю. Кримського, К. Т. Німчинова, Є. К. Тимченка та ін.

У нашому дослідженні ми апелюємо до широкого трактування лінгвістичного методу як складної одиниці, що включає три різні компоненти: онтологічний, операційний, телеологічний [12:26; 5:35]. Найбільш суттєвою частиною операційного компонента порівняльно-історичного та історичного методів є процедура лінгвістичної реконструкції. Саме тому методика реконструкції в лінгвістиці – одна з пріоритетних проблем лінгвістичної історіографії. Дослідники солідарні в тому, що методика реконструкції відіграє важливу роль у працях відомих українських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначимо, що аналіз методології досліджень українських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. представлений у розвідках В. А. Глушенка [6], О. М. Голуб [7], К. А. Тищенко [15] та ін. Проте поставлене питання до цього часу розкрито лише в загальних рисах. Цим зумовлена актуальність пропонованої статті.

Метою розвідки є розв'язання питання про методологічні засади порівняльно-історичних досліджень українських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст., зокрема П. О. Бузука, А. Ю. Кримського, К. Т. Німчинова, Є. К. Тимченка та ін.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) розглянути сучасні лінгвістичні праці, які дають уявлення про методологічні засади порівняльно-історичних досліджень українських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст.; 2) дослідити реалізацію методологічних поглядів мовознавців у працях з історії східнослов'янських мов; 3) показати новаторський характер тверджень цих мовознавців для подальшого розвитку мовознавства.

Виклад основного матеріалу. Значним внеском у мовознавчі дослідження стали твердження українських учених 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. про методи дослідження історії мовних явищ. Так, на думку П. О. Бузука, «історичне вивчення мови, що відбудовує її минуле життя, є в той же час порівняльним» [5:104]. Іншим підтвердженням думки П. О. Бузука про поєднання історичного та порівняльного аспектів при дослідженні історії мовних явищ може бути твердження: «той самий порівняльний метод, який, проте, мусить перевірювати свої висновки методом історичним» [2:8]. П. О. Бузук указує на додаткові завдання цього методу, а саме «спостереження над так званими винятками з того чи іншого звукового закону», «аналіз лексичних стосунків слов'янських мов з іншими мовами» і «наслідки, здобуті слов'янською археологією» [2:8]. Це підкреслюють і сучасні лінгвісти [13:58]. Можна стверджувати, що таке трактування методу певною мірою перегукується з твердженнями представників

Московської школи. Подібної точки зору дотримувалися В. К. Поржезинський [11:1], П. Ф. Фортунатов [16:24] та ін.

На переваги порівняльно-історичного методу вказував К. Т. Німчинов. На думку мовознавця, «прамова є пункт-осередок зародження й поширення певних мовних явищ», але далі він дотримується дельбрюківського розуміння прамови, а саме «більш чи менш зручної гіпотези, зручної для пояснення цілого ряду мовних фактів». [10:20–21]. І в цьому дослідженні мовних фактів, за словами лінгвіста, «найкориснішим, найточнішим знаряддям відкривати закономірність і розподіл явищ язикового розвитку, буде метод історично-порівняльного вивчення поодиноких ізоглос» [10:21].

У науковій літературі з'ясовано, на що спирається методологія досліджень А. Ю. Кримського. Як відзначає В. А. Глушенко, учений використовував історичний метод [6:112]. Історичним учени Московської лінгвістичної школи називали метод, за допомогою якого вивчають факти історії мови, що містяться в давніх писемних пам'ятках: цей метод є «реконструкцією мовних явищ за пам'ятками мови – рукописами, написами і т. д.» [8:9].

Широке використання таких писемних пам'яток у працях А. Ю. Кримського не слід пояснювати незнанням сучасних діалектів [там же]. Учений був одним з провідних українських діалектологів свого часу. Водночас орієнтація А. Ю. Кримського на матеріал давніх писемних пам'яток як на пріоритетне джерело вивчення історії мови не давала цьому мовознавцеві можливості використати в його історико-фонетичних дослідженнях той багатий, інформативний матеріал сучасних говорів, який був у його розпорядженні. А це збіднювало результати.

Важливими є твердження Є. К. Тимченка щодо використання матеріалу давніх писемних пам'яток. Наші спостереження свідчать про те, що в критиці давніх писемних пам'яток як джерела вивчення історії Є. К. Тимченко йшов за вченими Харківської, Казанської та Московської шкіл. Особливо значним був вплив О. О. Шахматова, з яким упродовж багатьох років співпрацював видатний український лінгвіст. Відзначимо також, що в Тимченка, так само як у вчених Харківської, Казанської та Московської шкіл, пріоритетним джерелом вивчення історії мови ставали сучасні діалектні дані; матеріал давніх писемних пам'яток було кваліфіковано як найважливіше серед допоміжних джерел.

Названі українські вчені, які зверталися до історичного й порівняльного методів, стали продовжувачами традицій учених Харківської, Московської, Казанської шкіл в аспекті вивчення причин мовних і звукових змін. Практика

досліджень українських учених показує, що вони намагалися встановити причини фонетичних явищ, представлених у їхніх лінгвістичних працях. У теоретичному аспекті важливими є твердження П. О. Бузука, який вважав, що «всі фонетичні зміни зумовлені, – зумовлені перш за все психологічними причинами, але ці зміни звуків в деяких випадках, однак, можуть бути незалежні від впливу сусідніх звуків» [4:38]. Мовознавець, подібно до тверджень його попередників, виділяє «обумовлені», або «комбінаційні», та «спонтанічні» зміни – такі, що показують «незалежність звукових змін від впливу сусідніх звуків» [4]. Серед «обумовлених», або «комбінаційних», мовознавець виділяє два типи – процеси асиміляції і дисиміляції [4:39], які можуть бути в свою чергу прогресивними і регресивними, повними і частковими [4:40–41]. Приклади, до яких звертався автор, представлені як слов'янськими мовами, так і індоєвропейськими мовами [4:41–43]. Як приклад, мовознавець вказує на перехід *й* в *ы*, процес переходу назалізованих голосних *о* та *е* в чисті голосні в праслов'янській епосі [4:43]. Названі процеси у своїй основі мають психологічні чинники [4:44–45].

Усі ці теоретичні твердження мають відтворення в практиці лінгвістичних досліджень мовознавців. Аналіз праць учених, які зверталися до історичного й порівняльного методів, показує, що розгляд фонетичних процесів зводився до встановлення фонетичних умов, за яких відбувалися ці явища. В. А. Глушенко акцентує цю особливість у працях представників історичного й порівняльного методів в українському мовознавстві [6]. Так, А. Ю. Кримський вказував на фонетичні процеси зміни звуку [ε] «в складі, за яким слідував склад м'який і дуже часто в кінці слова» вимовлявся як *е* (м'яке *е*), «схильний однак розширюватися в дуже широке м'яке *ä* (близьке до *я*). Але перед твердими складами – у відповідність букв *ε* (і інколи також в кінці слова) чулось м'яке *ö*» [9:199]. О. О. Шахматов робив критичні зауваження щодо недостатності дослідження умов фонетичних процесів переходу *е* в *ä* в кінці слів на східнослов'янському півдні X ст. у праці А. Ю. Кримського [17:148–150].

А. Ю. Кримський писав про ствердіння приголосних перед *е* в губних сполученнях *бе, пе, ве, ме* й одночасно використовував відносну і абсолютну хронологізацію, коли «губні сполучення (*бе, пе, ве, ме*) стверділи тільки після падіння глухих і після виникнення замісної довготи, яка відбулася лише біля XII – XIII століття» [9:194–195].

П. О. Бузук поєднував відносну і абсолютну хронологію, вивчаючи явища переходу *л* в *ў* (*в*). На думку лінгвіста, цей перехід відбувся перед зникненням «глухих», не пізніше XII ст., а умовою появи цього процесу є випадки, «коли за *л* ішла

безпосередньо шелестівка, а не *ъ*, хоч-би й в слабому положенні» [1:54]. Всупереч твердженням Є. К. Тимченка, К. Т. Німчинова, які визнавали за споконвічну в українській мові твердість приголосних перед *е*, П. О. Бузук вважав, що перед *е* та *ъ* всі приголосні вимовлялись м'яко, беручи до уваги слова типу *разьвьръзиса, разьвьръзость, погыбьнетъ*, мовознавець доходить висновку, що «літеру *ъ* після *з* у перших двох прикладах і після *б* ужито як знак пом'якшення зазначених приголосних, яке з'явилося унаслідок асиміляційного впливу з боку наступних приголосних» [2:46].

Своєрідним продовженням *потебнянської* концепції «кількісних змін приголосних» є дослідження розвитку *ј* після приголосного в формах типу *бряття*: «*ј* уподобився до попередньої (м'якої) приголосної і таким чином з'вилася подвоєна приголосна» [2:58]. Психологічне пояснення змін таке: «Психологічна причина всіх названих видів звукових змін полягає в наступному: при вимові даного звуку в нашій свідомості з'являються образи звуків не тільки сусідніх (попереднього і наступного), але й цілого ряду наступних за ним в ту і іншу сторону звуків, які, знаходячись у сфері безсвідомого, модифікують, однак, звук, який вимовляється в даний момент» [4:44–45].

Звертався до встановлення фонетичних умов і К. Т. Німчинов. Так, «раніше ослаблювалися кінцеві *ъ, ъ*, взагалі ж *ъ* та *ь* були слабкі і звичайно ненаголошені в складах перед подальшим з нормальним голосозвуком... дужі переходили в голосозвук нормальної сили, – в мовах східнослов'янських в *о* та *е*» [10:65].

Відзначимо, що вивченню умов дії фонетичних законів приділяли увагу представники історичного методу в українському мовознавстві. Можна стверджувати, що представники цього напрямку ретельно вивчали лінгвістичну спадщину своїх попередників і творчо її доповнювали в аспекті дії фонетичних законів. Так, П. О. Бузук в цілому сприймав молодогограматичну концепцію фонетичних законів. У теоретичному аспекті мовознавець доповнював: «Коли звуковий закон, на відміну від фізичного, не з'являється кінцевим і всеосяжним ні в часових, ні в просторових відносинах, то у нас немає підстави допускати всеосяжність його розповсюдження на всі приклади. Коли закон був обмежений часом своєї дії, випадково могло трапитися, що маловживані слова не попали у мову тих, хто розмовляє, і не підпали заміні. І навпаки, підпадати звуковій заміні могли інколи, як ми вже говорили, часто вживані слова» [3:53–54]. Мовознавець вбачав сутність звукового закону в тісному зв'язку з соціальним фактором в житті мови і підкреслював: «встановлення звукового закону в з'ясуванні усіх

представлених обмежень, нам представляється тільки як констатація утвореного у мові процесу вже *post factum*, з докладним з'ясуванням його меж у різних відносинах, і у такому випадку зрозуміло, закон не буде мати винятків, оскільки всі вони і будуть обговорені при його формулюванні» [3:54].

С. К. Тимченко встановив умови фонетичних змін і хронологізував їх: праслов'янське *g* в веларний спірант і гортанне [14:44–45], ствердіння голосних напівпалатальних і палатальних перед *e*: *небо, пень, нива* [14:45], ствердіння губних у всіх позиціях: *голуб, кров, масо, пйать* [14:45].

А. Ю. Кримський дослідив і сформулював фонетичні умови дії фонетичного закону, коли «звук *e* після м'яких приголосних схильний перетворюватися в малорусів перед твердими складами – в [ь] *о*; а перед м'якими складами і в «изгласнении» (вимові – О. П., К. Т.) або зберігаються в формі *e* або розширюється в *я*»

[9:399].

Висновки. Проведене дослідження показало, що для мовознавчих робіт українських лінгвістів 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. характерне використання історичного (А. Ю. Кримський) і порівняльного-історичного (К. Т. Німчинов) методів дослідження. Реалізацією цих методологічних поглядів стала лінгвістична реконструкція мовних явищ, зокрема фонетичних. Важливим є той факт, що українські мовознавці поєднували відносну і абсолютну хронологію, вивчаючи явища вокалізму та консонантизму.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо в поглибленому вивченні порівняльно-історичного та історичного методів у студіях українських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст., зокрема онтологічного та телеологічного компонентів цих методів.

Література

1. Бузук П. О. Коротка історія української мови : вступ і звучня / П. О. Бузук. – Одеса, 1924. – 60 с.
2. Бузук П. О. Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика і морфологія, з додатком історичної хрестоматії / П. О. Бузук. – К., 1927. – 98 с.
3. Бузук П. А. Асноўная пытанні мовазнаўства : падручная кніга для настаўнікаў беларускае мовы і студэнтаў-лінгвістаў / П. А. Бузук. – Менск : Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926. – 123 с.
4. Бузук П. А. Очерки по психологии языка / П. А. Бузук – Одесса : Типографія «Техникъ», 1918. – 140 с.
5. Глушенко В. А. Лінгвістичний метод і його структура / В. А. Глушенко // Мовознавство. – 2010. – № 6. – С. 32–44.
6. Глушенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / В. А. Глушенко // НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
7. Голуб О. М. Лінгвістична спадщина П. О. Бузука в сучасному контексті: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Донецький національний ун-т. / О. М. Голуб – Донецьк, 2006. – 20 с.
8. Кульбакин С. М. История русского языка. Краткая фонетика : из лекций, читанных в 1909–10 уч. ак. г. [Литограф. изд.] / С. М. Кульбакин. – Харьков, [1909–10]. – 155 с.
9. Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья / А. Е. Крымский – М., 1907. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 16 – 200.
10. Німчинов К. Український язык у минулому і тепер / К. Німчинов. – 2-е вид. – К. : Державне вид-во України, 1926. – 90 с.
11. Поржезинский В. К. Важнейшие моменты в истории сравнительного языковедения. (Пробная лекция, прочитанная в Моск. ун-те в окт. 1895 г.) / В. К. Поржезинский – Варшава, 1897. – 26 с.
12. Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания : опыт логико-методологического анализа / Валентина Ивановна Постовалова. – М. : Наука, 1978. – 203 с.
13. Романович Е. М. П. А. Бузук / Романович Евгения Михайловна, Юревич Елена Казимировна. – Мінск : Выдавецтва «Навука і техника», 1969. – 104 с.
14. Тимченко Є. Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині / Євген Тимченко // Історія української мови : хрестоматія / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – К. : Либідь, 1996. – С. 38–48.
15. Тищенко К. А. Історія української мови в науковій концепції А. Ю. Кримського : Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова» / Донецький національний університет / Тищенко Катерина Анатоліївна. – Донецьк, 2006. – 20 с.
16. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение : Общий курс / Ф. Ф. Фортунатов // Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды: в 2-х т. – М. : Учпедгиз, 1956. – Т. 1. – С. 21–197.
17. Шахматов А. А. [Рец. :] А. Е. Крымский. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. – М., 1907 – 08 / А. А. Шахматов // Rocznik slawistyczny. – 1909. – Т. 2. – С. 135–174.